

Alexandra Franzén, *Sanningen skall göra er fria. Spionskandaler från Pentagonrapporten till nutid*. Bokförlaget Atlas, 2025

Med stöd av arkivmaterial, sekundärlitteratur och semistrukturerade intervjuer med några av de inblandade journalisterna blottlägger Alexandra Franzéns *Sanningen skall göra er fria* förloppet kring några av de senaste 60 årens största spionskandaler: Pentagonrapporten, Watergate, IB-affären och Edward Snowden-affären. I 18 kapitel redogör Franzén för dessa skandalers upptakter, förlopp och efterspel. Tonen är påläst och rakt på sak och som introduktion till såväl ämnet som den sociologiska litteraturen om referensgrupper och avvikande är *Sanningen skall göra er fria* tillgänglig och välskriven.

Studiens kärna består av sex sammanlänkade argument som tillsammans söker förklara hur spionskandaler uppstår och varför de förlöper som de gör. Det första och mest centrala argumentet är att spionskandaler – och den maktkamp mellan visseblåsare, journalister och säkerhets- och underrättelsetjänster de innebär – fyller en funktion genom att öppna annars stängda verksamheter för granskning och tvinga säkerhets- och underrättelsetjänster att anpassa sig till samhällets krav och normer. Säkerhets- och underrättelsetjänster, skriver Franzén, verkar i en juridisk gråzon i mångt och mycket utom räckvidd för de kontrollinstanser – såsom polisen, justitiekanslern och domstolarna – som har till uppgift att övervaka lagefterlevnaden i andra delar av samhället. Att som visseblåsare och grävande journalister offentliggöra missförhållanden är därför ett av få sätt att utöva demokratisk kontroll över dessa verksamheter.

Denna demokratibevarende funktion aktiveras, enligt Franzéns andra argument, när en säkerhets- och underrättelsetjänstanställds socialisation och självidentifiering med verksamheten avtagit till den grad att denne i stället kommit att identifiera sig med en ny referensgrupp, såsom 60- och 70-talens fredsaktivister eller andra kända visseblåsare. För att visseblåsaren ska ha framgång i sina försök att kasta ljus över missförhållanden måste denne dock liera sig med journalister, som med sin kunskap och sina resurser kan göra en tillgänglig, ofta spännande berättelse av visseblåsarens vittnesmål och bevis. Det räcker med andra ord inte att sakförhållandena offentliggörs: "Dokument gällande diplomatiska, militära och underrättelsemässiga förhållanden är ofta obegripliga för den som saknar goda sakkunskaper i de aktuella ämnena, för att inte tala om långtråkiga." (s. 76) Detta är Franzéns tredje argument.

Den reaktion som följer sedan en visseblåsares uppgifter publicerats med journalisters hjälp blir ofta hård. I sitt fjärde argument kallar Franzén detta ett partiellt undantagstillstånd. Detta undantagstillstånd innebär att visseblåsarens rättigheter åsidosätts för att skydda de verksamheter som drabbats: den statsapparat de tjänar slår tillbaka genom att stämpla visseblåsaren och journalisterna som spioner, med allt vad det innebär i fråga om integritetsintrång och trakasserier. Som en del i hämnden blir visseblåsaren ofta tvungen att hålla sig undan för att undgå att gripas under spektakulära former.

Detta partiella undantagstillstånd, genom vilket visselblåsare och journalister fråntas många av de rättigheter som i vanliga fall skyddar medarbetare och medier, kulminerar sedan, enligt Franzéns femte argument, i en kamp om situationsdefinitionen. Frågan om huruvida visselblåsaren och journalisterna drivs av rena motiv eller ej blir här en central del av en medial och juridisk kamp om var skulden för den uppkomna situationen ligger. Här presenterar Franzén en tydlig motsättning mellan det som de intervjuade journalisterna uttryckt och de linjer som säkerhets- och underrättelsetjänsterna företrätt i media och domstolsförhandlingar. Enligt de förra ska visselblåsare ses som hjältar som genom sitt samarbete med journalister gör allmänheten medveten om allvarliga missförhållanden. Enligt de senare är visselblåsaren en spion och förrädare som röjt hemlig information och, med risk för det egna landets säkerhet, gjort den tillgänglig för främmande makt.

I bokens slutkapitel skiftar Franzén fokus och frågar sig vad dessa spionskandaler kan lära oss om dagens mediala och säkerhetspolitiska förhållanden. Det svar hon ger är synnerligen pessimistiskt. De reformer som gjordes av svensk tryckfrihetslagstiftning i IB-affärens efterdyningar har, skriver Franzén, på senare tid luckrats upp och ersatts med tånjbara paragrafer och begrepp såsom "utlandsspioneri", "obehörig befattning med hemlig uppgift" och "röjande av hemlig uppgift i internationellt samarbete," vilket innebär att svensk lagstiftning i dag är tillbaka i det läge som rådde åren före IB-affären. Återkriminaliseringen av visselblåsares och journalisters verksamheter i samband med spionskandaler innebär därför, menar Franzén i sitt sjätte argument, att det bara är en tidsfråga innan Sverige står inför en ny spionskandal. Historien, avslutar hon, upprepar sig alltid, först som tragedi, sedan som fars.

Studien har många styrkor, men det finns också delar som jag ställer mig något frågande till. Min största tveksamhet inför Franzéns argument rör balansen i underlagen. *Sanningen skall göra er fria* ger stort utrymme åt de journalister som varit inblandade i olika skandaler, men lämnar relativt lite plats åt visselblåsarna. Såväl Jan Guillou och Peter Bratt som de journalister från *The Guardian* som var inblandade i Edward Snowden-avslöjandena intervjuas, men visselblåsarnas bidrag inskränker sig till vad som kan utläsas ur olika självbiografier och livsöden. Detta leder till en obalans som gör att argumentet bitvis haltar. Är det till exempel helt sannolikt att en visselblåsares vilja att agera alltid kan hänföras till att personen i fråga bytt referensgrupp, från arbetsgivare och kollegor till aktivister och andra visselblåsare? Forskning om visselblåsare i andra sammanhang ger skäl att tvivla på det.

Magnus Haglunds (2009) skriver i sin avhandling om visselblåsare från 2009 att visselblåsare i grund och botten är personer som, antingen för egen maskin eller på grund av yttre omständigheter, ställts inför mycket svåra val – som innefattar en komplicerad balansgång mellan olika lojaliteter som hamnat i konflikt med varandra. Carl Elliots (2024) genomgång av visselblåsning inom medicinsk forskning visar tydliga exempel på hur denna balansgång kan förlöpa. Bland de läkare och forskare vilkas erfarenheter Elliot lyfter fram finns flera exempel på visselblåsare som drivits av en mycket stark lojalitet mot sin profession och sina patienter. Detta är helt osynligt hos Franzén, som i stället lutar sig mot Åkerströms (2017) simmelskt grundade arbeten om svekets

sociologi, Schmitts teori om undantagstillståndets rättsfilosofi¹ och Mertons (1968) referensgruppsteori – där det sistnämnda är ganska talande för studiens relativt enkla syn på visseblåsare och deras erfarenheter. Jag kan inte låta bli att tänka på hur annorlunda studien hade blivit med ett annorlunda teoretiskt ramverk. Tonvikten hade till exempel lagts på helt andra ting om Mertons arbeten om anomi hade varit vägvisande i Franzéns behandling av visseblåsarna och deras resa från att vara medarbetare till att bli hjältar och förrädare.

Den triangel av aktörer som Franzén utgår från i sin argumentation har med andra ord en kraftig övervikt mot journalisternas perspektiv – på såväl sitt eget som visseblåsarnas och säkerhets- och underrättelsetjänsternas värv – och detta gör tyvärr argumentet svagare än vad det hade kunnat bli. Samtidigt förstår jag att det inte varit lätt att få till stånd intervjuer med de visseblåsare och underrättelseagenter som diskuteras i boken. Franzén hade kunnat väga upp denna obalans genom att mer aktivt och i större omfattning ta in och bygga på den forskning som finns om visseblåsning – av vilken väldigt lite diskuteras i *Sanningen skall göra er fria*. Följden av denna obalans blir att det inte är helt klart om studien verkligen handlar om tre olika aktörer, som Franzén skriver, eller om det snarare är de grävande journalisterna som står i fokus. Jag menar att det lutar åt det senare, vilket också gör att jag förundras över varför Franzén inte lyfter in några som helst teoretiska perspektiv eller empiriska arbeten om journalisters arbete och samhällsroll. Med detta blir *Sanningen skall göra er fria* en mycket läsvärd men också något frustrerande resa genom underrättelsetjänsternas och de grävande journalisternas mytomspunna värld.

Tobias Olofsson

Forskare i sociologi
Lunds universitet

1 I relation till Schmitts teori för Franzén en intressant diskussion om huruvida det i samtida forskning lämpar sig att luta sig mot ”kontroversiella” tänkare – Schmitt var, som Franzén påtalar, en av Nazitysklands ledande intellektuella. Då denna diskussion inte har någon större bäring på *Sanningen skall göra er fria* som helhet tar jag bara upp den här i en not. Franzén argumenterar starkt för att det föreligger en viktig skillnad mellan verk och person: ”Att läsa Schmitts teori om undantagstillstånd gör givetvis inte någon till nazist, lika lite som det gör någon till socialist att ta Albert Einsteins relativitetsteori på allvar” (s. 61). Detta må förvisso vara sant, men samtidigt är det en sak att kritiskt ta spjörn mot så kallade kontroversiella tänkare och en helt annan sak att okritiskt acceptera deras argument. Detta blir tydligt i *Sanningen skall göra er fria* i och med dess motsägelsefulla användning av Schmitts arbeten. Om en ska ta Schmitt på orden står det trots allt suveränen fritt att förklara huruvida undantagstillstånd råder och att genom detta undanta nuet från de annars rådande lagarna. Om detta tas för sant undergrävs hela den moraliska indignation över politikers övertramp i olika spionskandaler som genomgående ligger och puttrar under ytan i Franzéns argumentation. Kort sagt, om Trump som suverän ledare anser att Edward Snowden verkligen utgör ett så stort hot att det bästa vore att ställa honom inför en arkebuseringspatrull och skjuta honom – så som Trump faktiskt sagt bör ske – så vore det i linje med Schmitts tänkande. Huruvida en blir nazist av att läsa nazisters verk må vara osagt, men en bör nog vara vaksam så att tankegodset i dessa arbeten inte underminerar och förpestar ens egna argument.

Referenser

- Elliott, Carl. (2024) *The Occasional Human Sacrifice: Medical Experimentation and the Price of Saying No*. New York: W. W. Norton & Company, Incorporated.
- Haglunds, Magnus. (2009) "Enemies of the People: Whistle-Blowing and the Sociology of Tragedy." *Stockholm Studies in Sociology* 38. Stockholms Universitet.
- Merton, Robert K. (1968) *Social Theory and Social Structure: 1968 Enlarged Edition*. New York: The Free Press.
- Åkerström, Malin. (2017) *Betrayal and Betrayers: The Sociology of Treachery*. New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781351316804>.